

*Олександр Олександрович Маврін,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
заступник директора з наукової роботи
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
ORCID: 0000-0002-9048-578X
e-mail: mavrinol@ukr.net*

ОСОБЛИВОСТІ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ ЛІТОПИСНОЇ АРХЕОГРАФІЇ В УРСР (1970-ті роки)

Мета роботи. Шляхом аналізу публікацій українських літописів, здійснених у 1970-х роках, виконати реконструкцію теоретичного та методичного підґрунтя проведеної упорядниками й публікаторами археологічної роботи та виявити особливості тогочасних теорій та методики літописної археології в УРСР. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні компаративного методу та методу наукового історизму. Такий підхід дозволяє встановити послідовність та характерні особливості розвитку археології в умовах тоталітарної системи. **Наукова новизна** роботи полягає у відтворенні повноти наукового знання про українську археологію, визначенні ролі науковців у збереженні спадковості розвитку попри ідеологічні чинники радянського періоду. Період 1970-х років, на думку багатьох дослідників, був втраченим часом для всієї української гуманітаристики і, насамперед, для археології. Саме тоді відбулось остаточне згортання теоретичних пошуків української археології, її «індивідуалізації» на рівні визначення предмета досліджень. Загальна ситуація позначилась і на роботі з українськими літописами. При публікації окремих літописів не враховувалися весь спектр наявних варіантів тексту та контекст написання пам'ятки, наслідком чого стало неправильне встановлення вихідних даних, ігнорувались, як несуттєві, зовнішні та внутрішні особливості пам'ятки. Українська радянська археологія в 1970-х роках зосередилася на питаннях публікації актуальних в ідеологічному плані збірників документів і матеріалів. Це відбилось як на рівні теоретичних розробок, так і на кількості археологів, задіяних у розробці теорії. **Висновки.** У 1970-х роках археологія як окрема дисципліна припинила в УРСР своє існування. Деякі прояви археологічної думки та підходів спостерігаються лише як доповнення до інших допоміжних дисциплін – архівознавства та джерелознавства. Це не могло не позначитись і на рівні теорії та методики літописної археології даного періоду. Проте завдяки діяльності українських учених вдалося не лише зберегти певні традиції української археології попередніх періодів, а й створити умови для відродження археології в Україні в 1990-х роках.

Ключові слова: теорія, методика, археологія, літописи, історичне джерело, пам'ятка.

Актуальність теми дослідження. В українській науці все ще вкрай недостатньо уваги приділено питанням розвитку археології в УРСР, її видовим відгалуженням, зокрема літописній археології. Насамперед це стосується її відмінностей та особливостей на тлі загальносоюзної археології в умовах уніфікації та ідеологічного контролю.

Аналіз досліджень і публікацій. Список праць з цієї тематики є досить коротким. Це, зокрема: Г. К. Швидько «Этапы развития советской археологии на Украине и их особенности» [1], Г. В. Боряк «Археология как специальная историческая дисциплина: до истории становления понятия» [2], Н. І. Земзюліна «Теория та практика археологических исследований: исторический аспект» [3], М. П. Ковальський і О. І. Журба «Про використання доживотної спадщини в сучасній українській радянській археології» [4] та монографія автора цієї статті «Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археології в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.)» [5].

Мета дослідження. Шляхом аналізу публікацій українських літописів, здійснених у 1970-х роках, провести реконструкцію теоретичного та методичного підґрунтя виконаної упорядниками й публікаторами археологічної роботи та виявити особливості тогочасних теорії та методики літописної археології в УРСР.

Виклад основного матеріалу. Важливою для порівняльного аналізу в цій статті є захищена ще в 1962-му році дисертація з археологічної тематики О. Бевзо, в якій висвітлювались і проблеми літописної археології [6]. Дисертація складалася з чотирьох розділів: у першому досліджувалося значення «Львівського літопису» та «Острозького літописця» як джерел з історії України; другий був присвячений методиці видання історичних документів, писаних українською мовою у XVI–XVIII ст.; третій становив публікацію тексту цих двох пам'яток; четвертий висвітлював принципи укладання науково-довідкового апарату до публікації українських літописів.

Також у 1960-х роках на загальносоюзному рівні були здійснені важливі зрушення в бік переосмислення предмета дослідження археології. Радянські теоретики (М. Селєзньов) у своїх роботах порушили низку важливих питань, констатували те, що попередній концепт «історичне джерело» як предмет археологічного дослідження фактично вичерпав свій потенціал [7]. Пошуки нового предмета дослідження активно розгорнулися в 1970-х роках, хоча вже й у 1960-х були всі ознаки кризи, що поступово охоплювала теорію археології. Вона торкнулася, перш за все, методики видання історичних документів. Через широку дискусію стосовно типів, видів і форм видання радянським археологам вдалося переглянути попередні принципи, зробивши нові «Правила видання» 1969 року більш відповідними до потреб відтворення власне історичного документа як пам'ятки епохи. Тоді ж (з низки причин) нового імпульсу набув розвиток теорії про «історичні джерела» як головний предмет дослідження радянської археології. Ці два напрями знайшли відображення і в українській радянській археології. Разом із тим, українські радянські археологи спробували наповнити концепти «історичне джерело» та «пам'ятка» змістом українських історичних документів, зосередившись, головним чином у 1960-х роках, на мовознавчих аспектах пам'яток, писаних староукраїнською мовою, та на дослідженні їхніх зовнішніх ознак.

Стан української радянської археографії в 1970-х роках значно погіршився в порівнянні з шістдесятими роками. Це був період «великого розгрому» гуманітаристики в Україні, основним натхненником і організатором якого був секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчук [8]. Як зазначав Я. Грицак, головною мішенню для радянського керівництва в 1970–1980-х роках в Україні була національна свідомість українців. Тому усувалося все те, що «перетворювало українське питання на політичне – пам'ять про своє історичне минуле» [9]. Історичні документи були невід'ємною частиною цієї пам'яті.

У 1970-х роках у термінологічній сфері загальносоюзної археографії спостерігаються наступні тенденції: розширення спеціальної термінології, що окреслює теоретико-методологічну частину: «теорія предмета», «теорія», «методика», «методологія», «загальний метод» [10], «предмет», «об'єкт», «спеціальні методи», «теорія і методика видання» [11]. Підвищується власне рівень, на якому відбувається процес «термінотворення». Якщо раніше для нього притаманним було відштовхнутися від практики і фактично узагальнити вже зроблене, то з 1970-х років науковці здійснюють спробу підвести загальнофілософську основу під цей процес. Філософські праці залучаються не лише для визначення таких понять, як «теорія», «методика», «предмет», «завдання», але й «тема», «класифікація», «групування», «тип», «вид», «форма» [12].

Українська радянська археографія в 1970-х роках фактично не внесла нічого нового щодо предмета археографії та загальної археографічної методики, повернувшись у визначенні цих питань фактично на рівень 1940-х років, коли безальтернативно пріоритетним предметом археографії вважались історичні джерела, а головними функціями – опис та публікація історичних джерел. Аналогічні визначення в цей час ми зустрічаємо в посібниках, що торкаються питань теорії археографії. Зокрема, М. Ковальський дає визначення археографії як спеціальної історичної дисципліни, «що вивчає методи збирання, опису і публікації письмових історичних джерел» [13]. Саме в межах камеральної та едиційної археографії, на нашу думку, відбувались основні теоретичні напрацювання зазначеного періоду.

У 1970-х роках було опубліковано низку досліджень, в яких так чи інакше порушувались питання публікації українських літописів. Це праці М. А. Литвиненко «Джерела історії України XVIII ст.» (Харків, 1970), «Літопис Самовидця» з передмовою Я. Дзири (Київ, 1971), Я. Д. Ісаєвича «Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.» (Київ, 1972), Ю. А. Мицика «Украинские летописи XVII века» (Дніпропетровськ, 1978) та «Вопросы публикации текста «Хроники Феодосия Сафоновича»», Ю. П. Князькова «Некоторые вопросы публикации украинского хронографа» (Дніпропетровськ, 1978).

Слід відзначити, що за датами виходу наукових студій у 1970-х роках виокремлюються два періоди – початок і кінець 70-х як найпродуктивніші періоди вивчення літописів.

У контексті нашої тематики варто зупинитися на дослідженні М. Литвиненко, присвяченому оглядові джерел з історії України XVIII ст. У вступі міститься традиційний для того часу нарис з методології, але разом із тим вказано на відсутність «монографічних досліджень окремих питань джерелознавства історії України, окремих категорій джерел, цілісних оглядів їх за певну добу чи з певної частини України. Не знайшли висвітлення в українській радянській історіографії більшість джерел періоду феодалізму» [14]. Праці притаманні традиційна класифікація джерел і сучасний їй підхід до історичного документа як до джерела інформації для історичного аналізу і синтезу. Представлено номенклатуру українського актового матеріалу, ревізії, описи, мемуарну та історичну літературу. Попри деякі критичні зауваження щодо методик використання історичних джерел, дане дослідження характеризує суто джерелознавчий погляд на документ та його залучення до наукового обігу. Археографічна складова «розчинена», українська специфіка означена на рівні її хронологічного виміру.

Дещо інший підхід спостерігаємо в публікації «Літопису Самовидця» Я. Дзири. Загальні положення представлені в передмові до публікації від редакційної колегії. Тут від самого початку «панує» джерелознавчий ухил: «У радянській історичній науці чільне місце посідає джерелознавство, яке досліджує й аналізує документальні матеріали, їх походження, достовірність, фактичну цінність, розкриває особливості відбиття ними дійсності, розробляє методик вивчення, аналізу та використання їх» [15]. У вступі Я. Дзири подано археографічну частину, викладену у традиційний для цієї дисципліни спосіб, починаючи від характеристики власне жанру літопису, історії його використання та публікації, списків тощо [16]. Згадуються текстологічний аналіз пам'ятки М. Петровського, дослідження В. Модзалевського тощо [17]. Археографічна частина вступу від упорядника була незвичною для того часу – розлогою і здебільшого пам'яткознавчою [18]. Подавались особливості передання тексту пам'ятки, примітки мовознавчого характеру, зміна почерків переписувачів, список застарілих та маловживаних слів. Важливим елементом видання став додаток у вигляді покажчика українських літописів [19]. Остання позиція явно вказувала на потребу подальшого опрацювання та публікації цих пам'яток, окреслювала український пам'яткознавчий предмет досліджень.

Подібним був і підхід Я. Ісаєвича в його праці «Джерела з історії української культури доби феодалізму» [20]. У вченого вже виразніше звучить мотив пам'ятки поряд із джерелом до теми дослідження.

Тим не менш, наприкінці 1970-х років джерелознавчі підходи переважають. Ю. Мицик у навчальному посібнику «Украинские летописи XVII века» подає як найповніший огляд матеріалів, які можна віднести до літописів XVII ст., звертаючи увагу на невідомі і ряд нововідкритих. Автор розглядає літописи, насамперед, як джерела інформації, носії фактажу для історичного узагальнення [21]. І якщо «Украинские летописи XVII в.» можна віднести до дослідження джерело-

знавчого характеру, то об'єктом дослідження у статтях Ю. Мицика й Ю. Князькова є суто археографічні проблеми. В обох статтях велика увага приділяється історії публікації пам'яток, аналізу публікаторських методик та їхніх недоліків. Отож дослідники намагаються сформулювати засади власної методики, що свідчить про формування української радянської археографічної школи вивчення та публікації українських літописів.

Отже, щодо українського хронографа існували ранні й пізні його списки. До помилок дореволюційної археографії Ю. Князьков відносить те, що за основу було обрано неправильні варіанти тексту, які мали значно пізніше походження, поверховий перегляд рукопису, відсутність джерелознавчого аналізу змісту пам'ятки, неправильно встановлені джерела хроніки, фрагментарну публікацію. Фактично, ті самі помилки допускала й радянська археографія.

До суттєвих помилок як дореволюційних, так і сучасних зарубіжних публікацій Ю. Мицик відніс, перш за все, неправильне передання тексту, що «призвело до утворення неймовірних форм» [22]. У підсумку дослідник «Кройніки» Феодосія Сафоновича зазначає, що «спроби публікації тексту пам'ятника дореволюційними вітчизняними дослідниками, як і зарубіжними буржуазними авторами, виявились невдалими. Оскільки опублікована лише незначна частина пам'яток, причому без залучення інших списків, за застарілими і недосконалою правилами, завдання публікації «Кройніки» є одним з важливих завдань вітчизняного літописознавства» [23].

Методика роботи дніпропетровських учених, насамперед, Ю. Мицика та Ю. Князькова, полягала в чітко визначених параметрах. Починаючи роботу, вони намагалися зібрати всі існуючі редакції і списки пам'ятки, згрупувати їх за певними ознаками. Так, для Ю. Князькова важливим став розподіл на ранні й пізніші варіанти тексту, а для Ю. Мицика – ще й встановлення певної спорідненості між окремими списками.

Дослідники проаналізували всі списки з фактографічного боку, виявили ті, де повідомлення є унікальними і не повторюються в інших списках, з'ясували правильність датування подій у тексті, цілісність тексту (на присутність чужорідних вставок) тощо. Так, Ю. Князьков з'ясував, що найбільш пошкодженими і недостовірними, найвіддаленішими від протографа були пізніші варіанти [24].

Методику порівняння в деталях представлено в уже згаданій статті Ю. Мицика. У процесі роботи над «Кройнікою» Феодосія Сафоновича дослідником було виявлено вісім її редакцій і списків: Погодінський список; Толстовський; списки, що збереглися в бібліотеці Києво-Софійського собору; список, скопійований А. М. Рогозинським; список Ліндберга XVIII ст.; список, що належав П. Зубову, та редакцію «Кройніки о Русі» П. Кохановського.

Ю. Мицик виробив єдину методику аналізу цих варіантів, що включала такі пункти: назва, місце зберігання, історія побутування, зовнішній опис, кількість

аркушів. Окреме місце приділено дослідженню палітурки, паперу, водяних знаків, стану збереженості, характеристики почерків. Наслідком такого аналізу став висновок про те, що «найбільш достовірно текст оригіналу «Кройніки о Русі» передає Погодінський список» [25], а також і те, що «помилки Погодінського списку можна виправити лише по редакції П. Кохановського» [26]. Також було зроблено висновки, що «автори скороченої і особливої редакції настільки глибоко переробили «Кройніку про землю Польську», що ці редакції неможливо публікувати в примітках до списку, відмічаючи різночитання. Вони вимагають окремої публікації, і їх свідчення лише у небагатьох випадках можуть бути використаними при реконструкції тексту» [27].

Отже, в підсумку можемо зазначити, що на кінець 1970-х років склалася система уявлень про недооцінку в радянській археографії українських літописів і необхідність їхнього опрацювання саме українськими фахівцями. Ці висновки впливають із таких засад: при публікації окремих літописів не було враховано всього спектру наявних варіантів тексту, що інколи призводило до вибору найневдалішого з них для публікації; не враховувався контекст написання пам'ятки, наслідком чого було неправильне встановлення його вихідних даних (авторства, дати написання тощо); ігнорувались як несуттєві зовнішні та внутрішні особливості пам'ятки.

Наукова новизна роботи полягає у відтворенні повноти наукового знання про українську археографію, визначенні ролі науковців у спадкоємності розвитку попри ідеологічні чинники радянського періоду.

Висновки. В УРСР у 1970-х роках деякі прояви археографічної думки та підходів спостерігаються лише як доповнення до інших допоміжних дисциплін – архівознавства та джерелознавства. Загалом, українська радянська археографія в 1970-х роках випала з контексту загальносоюзної, зосередившись в основному на питаннях публікації актуальних в ідеологічному плані збірників документів і матеріалів. Це позначилось як на рівні теоретичних розробок, які були тоді поодинокими спробами, так і на кількості археографів, задіяних у розробці теорії. Їхнє коло порівняно з 1960-ми роками значно звузилось, так само, як і можливість публікації праць теоретичного плану. Фактично археографія як окрема дисципліна припинила своє існування в УРСР на певний час. Дослідження проводилися в основному за «дозволеною» тематикою. Саме літописна українська археографія дозволила зберігати національні сюжети в дослідженнях. Проте завдяки діяльності українських учених навіть за таких умов вдалося не лише зберегти певні традиції української археографії попередніх періодів, а й створити умови для відродження археографії в Україні в 1990-х роках. Слід наголосити на тому, що сьогодні проблемам розвитку теорії та методики археографії приділяється дуже мало уваги з боку українських учених. Це неминуче призводить до зниження якості публікацій, до їх «симпліфікації» або жанрової невизначеності.

Список використаних джерел

1. Швидько А. К. Этапы развития советской археологии на Украине и их особенности // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки. (Межвуз. сб. науч. тр.). Днепропетровск, 1987. С. 42–51.
2. Боряк Г. В. Археологія як спеціальна історична дисципліна: до історії становлення поняття // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Київ, 1998. Число 2. С. 46–59.
3. Земзюліна Н. І. Теорія та практика археологічних досліджень: історичний аспект // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / відп. ред. Г. В. Боряк. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2011. Число 18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Перші (міжнародні) Ястребовські читання» (Кіровоград, 20–22 жовтня 2011 р.). С. 71–75
4. Ковальський М. П., Журба О. І. Про використання дожовтневої спадщини в сучасній українській радянській археології // Українська археологія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей Республіканської наради, грудень 1988 р. Київ, 1988. С. 159–161.
5. Маврін О. О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археології в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.). Київ, 2018. 352 с.
6. Бевзо Олександр Арефійович. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавчо-археологічне дослідження. Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. Київ, 1962. 402 арк. + додатки.
7. Селезнёв М. С. Теория и методика советской археологии. Учебное пособие. Москва, 1974. 206 с.
8. Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. [Навч. посібник]. Київ : Генеза, 1996. С. 287.
9. Там само. С. 288.
10. Шмидт С. О. Некоторые вопросы развития советской археологии // Археологический ежегодник за 1978 год. Москва, 1979. С. 132–141.
11. Селезнёв М. С. Теория и методика советской археологии. Учебное пособие. Москва, 1974. 206 с.
12. Пушкарёв Л. Н. О предмете, методе и задачах археологии // Советские архивы. 1976. № 1. С. 75–80; Селезнёв М. С. Теория и методика советской археологии. Учебное пособие. Москва, 1974. 206 с.; Шмидт С. О. Некоторые вопросы развития советской археологии // Археологический ежегодник за 1978 год. Москва, 1979. С. 132–141.
13. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века). Ч. 1: Анализ советских археологических публикаций документальных источников. Днепропетровск : ДГУ, 1977. С. 5.
14. Литвиненко М. А. Джерела історії України ХVІІІ ст. Харків : Вид-во Харківського університету, 1970. С. 5.

15. Літопис Самовидця. Видання підготував кандидат філологічних наук Я. І. Дзира. Київ : Наукова думка, 1971. С. 5.
16. Там само. С. 9–42.
17. Там само. С. 17.
18. Там само. С. 39–42.
19. Там само. С. 206.
20. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. / АН УРСР; Інститут суспільних наук. Київ : Наукова думка, 1972. 144 с.
21. Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. Учебное пособие. Днепропетровск, 1978. 88 с.
22. Мыцык Ю. А. Вопросы публикации текста «кройники» Феодосия Сафоновича // Анализ публикаций источников по отечественной истории. Днепропетровск : ДГУ, 1978. С. 59.
23. Там же.
24. Князьков Ю. П. Некоторые вопросы публикации украинского хронографа // Анализ публикаций источников по отечественной истории. Днепропетровск : ДГУ, 1978. С. 75–82.
25. Мыцык Ю. А. Вопросы публикации текста «кройники» Феодосия Сафоновича // Анализ публикаций источников по отечественной истории. Днепропетровск, ДГУ, 1978. С. 67.
26. Там же.
27. Там же. С. 69–70.

Oleksandr Mavrin,

Doctor of Sciences (History), Senior Researcher,

Deputy Director for Scientific Work

of M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies

of National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-9048-578X

e-mail: mavrinol@ukr.net

Specific Features of theory and methods of chronicles' archeography in Ukrainian SSR (in 1970s)

The purpose of the study. With the help of an analysis of the publications of Ukrainian chronicles carried out during the 1970s, to reconstruct the theoretical and methodological basis of the archeographic works of compilers and publishers, and to identify the specific features of the theory and methods of chronicle's archeography in the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR). **Methodology of the study** includes using of a comparative and scientific historicism methods. This approach makes it possible to establish the sequence and characteristic features of the development of archeography in a totalitarian system, to restore the places of breaks in development. **The scientific novelty** of the work is in reproducing the completeness of scientific knowledge about Ukrai-

nian archeography, determining the role of scientists in maintaining continuity in the development despite the ideological factors of the Soviet period. The situation changed in the 1970s. This period, according to many researchers, was a lost time for all Ukrainian humanities and, above all, for archeography. It was the end of the theoretical studies in Ukrainian archeography, of its «individualization» at the level of the definition of the subject of research. The general situation affected primarily the work with the Ukrainian chronicles. When publishing individual chronicles, the entire spectrum of available text versions was not taken into account, the context of writing the document was not taken into account too. It resulted in incorrect identification of its output data (authorship, date of writing, etc.), ignored as insignificant, external and internal features of the document. In general, in the 1970s, Ukrainian Soviet archeography focused on the publication of ideologically relevant collections of documents and materials. This was reflected both at the level of theoretical and methods development, as well as on the number of archeographers involved in the theoretical studies. **Conclusions.** Archeography as a separate discipline nearly ceased to exist in the USSR in the 1970s. Some exertions of archeographic thought and approaches are observed only as an addition to other auxiliary disciplines – archival science and source study. This situation influenced upon the level of the theory and methods' of the chronicles' archeography of this period. Nevertheless, thanks to the activities of Ukrainian scientists, even in such conditions, it was possible not only to preserve some of the traditions of Ukrainian archeography of the previous periods, but also to create conditions for the revival of the archeography in Ukraine in the 1990s.

Key words: theory, methods, archeography, chronicles, historical source, document.

*Стаття підготовлена 10 січня 2020 року;
подана до друку 29 січня 2020 року.*